

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.009>

УДК 330.8(477):[332:177.9]

JEL: B31, D63, H72, N43, R14

Небрат В.В., доктор економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5419-3181>
e-mail: victoria_nebrat@ukr.net

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ТЕОРІЇ ПРОСТОРОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ¹

Просторова справедливість у землекористуванні та фінансовій децентралізації – важлива проблема, що хвилює суспільство. Географічний вимір соціальної справедливості як напрям дослідження має свою історію.

Метою статті є узагальнення досягнень українських економістів та оцінка їхнього внеску у розроблення теоретичних засад просторової справедливості на основі історичних джерел. Теоретичною основою дослідження є концепт соціальної нерівності у географічному вимірі та трактування території як простору для життя, діяльності та розвитку. Використані методи історико-економічного аналізу, компаративістики, проблемно-персоніфікований підхід до дослідження історії економічних ідей. Застосовано інструментарій інституційно-еволюційного аналізу для оцінки значимості внеску українських вчених у розроблення проблематики територіальної дискримінації у доступі до розпорядження ресурсами.

Розглянуто фінансовий, соціальний, політико-економічний аспекти просторової справедливості як вони представлені у працях А. Антоновича, М. Балудянського, І. Вернадського, С. Десницького, М. Туган-Барановського, М. Цитовича, М. Ясно-

¹ Публікація здійснюється в рамках виконання проекту «Просторова справедливість у землекористуванні для сталого розвитку сільських територій» № держреєстрації 0120U100816.

польського та інших українських вчених. На основі аналізу вітчизняного досвіду ринкових перетворень у сільському господарстві другої половини XIX – початку XX ст. запропоновано історико-економічне обґрунтування взаємозв'язку трансформації системи землеволодіння та соціальних результатів економічних реформ. Актуалізовано внесок українських економістів у формування теорії просторового соціально-економічного розвитку. Авторкою систематизовані напрями розроблення та концептуальні положення теорії просторової справедливості, які мають потенціал щодо вирішення актуальних проблем просторового розвитку та подолання асиметрії доступу до ресурсів.

Ключові слова: українська економічна думка, теорія просторової справедливості, доступ до ресурсів, землекористування, аграрні реформи, сільські громади, територіальна дискримінація, справедливість у територіальному розподілі доходів і витрат, соціальні наслідки економічних реформ.

Nebrat V.

UKRAINIAN SOURCES OF SPATIAL JUSTICE THEORY

Spatial justice in land use and financial decentralization are essential issues of concern to society. The geographical dimension of social justice as a scientific field has a history.

The purpose of the article is to generalize the achievements of Ukrainian economists and assess their contribution to the development of theoretical foundations of spatial justice based on historical sources. The theoretical basis of the study is the concept of social inequality in the geographical dimension and the interpretation of the territory as a space for life, activity and development. Methods of historical and economic analysis, comparative studies, problem-personified approach to the study of the history of economic ideas are used. Tools of institutional-evolutionary analysis are used to assess the significance of the contribution of Ukrainian scientists to the development of the problem of territorial discrimination in access to the disposal of resources.

It is considered financial, social, political, and economic aspects of spatial justice presented in the works of A. Antonovych, M. Baludyansky, I. Vernadsky, S. Desnytsky, M. Tugan-Baranovsky,

M. Tsytoych, M. Yasnopolsky, and other Ukrainian scientists. Based on the analysis of the domestic experience of market transformations in agriculture of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries the historical and economic rationale for the relationship between the transformation of the land tenure system and the social outcomes of economic reforms is proposed. The contribution of Ukrainian economists to the formation of the theory of spatial socio-economic development is actualized. The author systematized the directions of development and conceptual provisions of the theory of spatial justice, which have the potential to solve actual problems of spatial development and overcome the asymmetry of access to resources.

Keywords: *Ukrainian economic thought, spatial justice theory, access to resources, land use, agrarian reforms, rural communities, territorial discrimination, justice in the territorial distribution of income and expenses, social outcomes of economic reforms.*

Постановка проблеми та її актуальність. Попри тривалі спроби реформ та рясні політичні обіцянки, суспільний запит щодо дієвих змін інституційного устрою економічної системи, що забезпечать умови реалізації економічних інтересів та задоволення соціальних потреб, залишається без відповіді. Одним із вимірів якості та успішності суспільних перетворень є подолання обмеженості доступу до економічних ресурсів та створення механізмів інклюзивного розвитку. Соціальною проекцією економічних негараздів є посилення нерівності, що надзвичайно гостро сприймається суспільством як вияв несправедливості. Несправедливість не лише демотивує господарських суб'єктів, а й безпосередньо знижує економічну ефективність їхньої діяльності через механізми збільшення трансакційних витрат, зниження мобільності економічних ресурсів, їх спрямування на непродуктивні види діяльності тощо. З особливою гостротою питання справедливості постає в умовах інституційних змін, що позиціонуються їхніми ініціаторами як рух у напрямі економічної демократизації. Вітчизняний досвід реформ, зокрема, спрямованих на ринкові перетворення господарства та розвиток капіталістичних засад у землеволодінні та землекористуванні (друга половина XIX – початок XX ст.), як і практика т. зв. «соціалістичного будівництва», в ході якої земля була націоналізована, становить інтерес у частині вивчення механізмів урегулювання питань просто-

рової справедливості та теоретичного осмислення цих процесів. Важливим аспектом територіальної дискримінації є розподіл фінансових ресурсів, співвідношення витрат і доходів централізованого бюджету у просторовому вимірі. Ця проблематика була порушена в українській економічній думці наприкінці XIX ст., започаткувавши розроблення питань фіскальної експлуатації регіонів центром та заклавши міцний підмурівок для нових наукових напрямів – просторової економетрики, регіональної економіки, теорії міжбюджетних відносин.

Загальнометодологічні засади розуміння природи соціальної несправедливості закладено теорією соціальної взаємодії, згідно якої спільна діяльність людей неминуче породжує соціальну нерівність і, відтак, – несправедливість. Соціальна нерівність є вічною і постійною, в ході історичного розвитку змінюються лише форми нерівності та визиску одних соціальних груп іншими. Так само в складі кожної групи (соціальної системи, підсистеми), сформованої за політичними, соціальними чи економічними ознаками, існує нерівність як наслідок системи взаємодій. Територіальний зріз економіки, її просторова організація також несуть у собі елементи розподілу, а значить – можливість невідповідності, диспропорцій, порушення справедливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробленню проблематики просторової справедливості сьогодні присвячено немало праць у зарубіжній літературі. Чи не найвідомішими у цій царині є праці американського економ географа Девіда Харві (*Harvey, D.*) [1; 2]. Питання соціальної нерівності у географічному вимірі та застосування цього методологічного підходу до аналізу розвитку міст і сільських територій, розбіжностей між глобальним Півднем і Північчю, екологічної проблематики та управління регіональним розвитком розкриваються на сторінках міжнародного інтернет видання *Justice Spatiale / Spatial Justice* [2; 3]. Шукаючи просторової справедливості, Едвард Соїя (*Soja E.W.*), один із визнаних фахівців з цієї проблематики, стверджує, що справедливість має географію і що справедливий розподіл ресурсів, послуг та доступу до них є основним правом людини [4]. Проте в українському академічному просторі публікації з цих питань є вкрай нечисленними, а територіальна справедливість розглядається переважно в аспекті посттоталітарної трансформації українських міст і забезпечення права містян на публічний простір. Зокрема в Києві у цьому напрямі працює Центр урбаністичних

студій НаУКМА та реалізується урбаністичний проект Представництва Фонду ім. Гайнріха Бюлля. У руслі сучасних соціальних теорій висвітлюється проблематика географічної нерівності суспільного розвитку на сторінках українського інтелектуального видання «Спільне: журнал соціальної критики». В соціологічному та політико-економічному вимірах розглядаються такі актуальні процеси як джентрифікація, просторова поляризація міста, решкалювання держави, територіальне згуртування тощо.

Разом з тим, питання взаємозв'язку соціальної справедливості та економічного розвитку останнім часом дедалі частіше потрапляють у фокус академічних досліджень в Україні. Так, О. Яременко розглядав суперечливу єдність економічної ефективності і соціальної справедливості в інституційному вимірі [5]; Г. Пилипенко – як вияв протистояння держави і ринку в глобальному масштабі [6]. Результати історико-економічного дослідження впливу інституційних трансформацій на вирішення соціальних питань і, зокрема, збільшення / зменшення нерівності у доступі до економічних ресурсів та розподілі результатів суспільного виробництва представлені в публікаціях К. Гордіци [7], Н. Горіна [8] та автора цієї статті [9]; у фундаментальних виданнях відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» [10]. Вітчизняний досвід використання соціальної енергії та фінансових ресурсів сільських і міських громад для вирішення економічних завдань місцевого розвитку досліджували Л. Дідківська [11] та О. Корніяка [12]. Актуальність проблематики та різновекторність підходів до її трактування визначає необхідність докладнішої розробки теорії просторової справедливості, зокрема, вивчення її національних джерел.

Мета і завдання статті. Недостатня увага до теоретичного переосмислення здобутків української економічної думки в царині розроблення просторового аспекту економічної ефективності урядових заходів та справедливості в забезпеченні доступу до факторів виробництва обумовили постановку мети дослідження – на основі історичних джерел узагальнити напрацювання українських економістів та оцінити їхній внесок у розроблення теоретичних засад просторової справедливості в розпорядженні фінансовими ресурсами та землекористуванні.

Вклад основного змісту дослідження. Просторова справедливість (spatial justice) – одна з найважливіших категорій серед тих, що визначають формування та ефективне функціону-

вання господарського середовища, характер економічних відносин у суспільстві. В українській інтелектуальній традиції засади гуманізму та лібералізму слугували загальнометодологічним підґрунтям постановки питання про справедливість в економічній теорії, господарській практиці та урядовій політиці.

Постановка питання про справедливість у просторовому вимірі представниками класичної політекономії в українській економічній думці

У період активного пошуку оптимального розподілу зобов'язань і прав, відповідальності та ресурсів між центральною владою і місцевими громадами, вперше на просторовий аспект реалізації економічної політики держави звернув увагу видатний юрист і економіст, професор Московського університету, уродженець Чернігівщини, Семен Десницький (1739–1789). Вчений порушив проблему низького рівня податкових надходжень і фіскальної заборгованості в окремих регіонах імперії, започаткувавши розроблення територіально-просторового аспекту державних фінансів. Розмірковуючи над причиною такого стану речей, С. Десницький вважав, що можливі дві причини: народ володіє малою кількістю продуктивних засобів або ж пригнічується більше, ніж в інших регіонах. Розвинувши цю думку, вчений наголошував на значенні для наповнення казни та добробуту громадян не лише тих витрат і ресурсів, що забезпечують функціонування урядових установ, діяльність органів і механізмів влади, а й тих, що спрямовуються на відтворення та розвиток приватних господарств, задоволення індивідуальних господарських і соціальних потреб громадян. Нерівність у забезпеченні умов для господарювання, доступі до користування земельними ресурсами, дорогами, лісами, водоймами обмежує можливості реалізації економічної свободи. У проекті реформування державного управління С. Десницький пропонував виокремити окрему групу видатків – фінансування суспільних благ, що має на меті забезпечення робіт і закладів, що мають «спільну користь». До таких вчений зараховував міське будівництво, облаштування доріг, каналів, мостів, утримання виховних і освітніх установ, закладів громадської опіки, урядову діяльність, що сприяє розвитку наук і ремесел.

Найбільш новаторською, як для XVIII ст., була ідея вченого запровадити поряд із законодавчою, судовою та виконавчою т. зв. «четверту» владу, названу ним громадянською, що мала

включати органи місцевого самоврядування. Згідно з пропонуваною С. Десницьким реформою передбачалося, що компетенція відповідних виборних органів місцевої влади буде обмеженою і чітко визначеною – контролювати ціноутворення на ринку, боротися зі спекуляцією, ремонтувати дороги, підтримувати в належному стані міські вулиці, контролювати міську забудову згідно з архітектурним планом тощо [13, с. 118]. Автор наголошував, що громадянська влада має керуватися законами, прийнятими сенатом, зосереджуватися в руках міщан і забезпечувати захист інтересів місцевих мешканців.

Як знавець мов і європейської господарської практики, С. Десницький здійснював переклади іноземних агрономічних творів, зокрема праці англійця Томаса Боудена «Наставник земледельческий» (1780) і пропагував англійську систему господарства – невтручання держави, утвердження свободи і власності як природних прав людини, розвиток ринкової системи аграрного виробництва. Прогресивні ідеї нашого видатного співвітчизника, викладені та аргументовані ним, дістали втілення лише в ході проведення земської та міської реформ (1864–1870 рр.), коли в Російській імперії було створено виборні органи місцевої влади та визначено їхні повноваження, а також надано у розпорядження фінансові ресурси для вирішення господарських питань місцевого рівня.

Таким чином, у проєкті модернізації системи державного управління, запропонованому С. Десницьким, не тільки порушено проблему територіальної справедливості в користуванні суспільними благами, а й запропонований механізм її інституційного врегулювання через розвиток громадянського самоврядування, розширення економічних прав і фінансових засобів місцевих органів влади, подолання бар'єрів доступу селян до вільного користування та розпорядження землею. Вченим було сформовано теоретичні основи інституційного забезпечення економічного розвитку, зокрема положення щодо правового забезпечення економічної свободи та рівних можливостей її реалізації, що слід трактувати як інституційне підґрунтя просторової справедливості.

Послідовним прихильником ліберального курсу розвитку економіки на засадах законності, розкріпачення продуктивних сил народу та технічної модернізації виступав Василь Каразін (1773–1842). Однією з основних ідей прогресивного вдосконалення системи державного управління, аграрних відносин, дер-

жавних фінансів і грошового обігу, яку відстоював учений, є «обуздання самовладдя» та утвердження суспільної довіри, що своєю чергою, має живити розвиток промислів і слугувати «джерелом благоденства» [14, с. 9]. При цьому ключовим економічно-правовим питанням у науковій та практичній діяльності В. Каразіна – вченого-новатора, ідеолога економічної демократизації та технічної модернізації господарства – завжди лишалося аграрно-селянське. Автор проєкту державних перетворень вимагав регламентації повинностей і зменшення залежності кріпаків від поміщиків, розвитку «селянського самоврядування», захисту прав селянства. Він вважав, що тільки вільний селянин на власній землі може досягти високої продуктивності праці.

Займаючись економічними дослідженнями та науково-громадською діяльністю, вчений розглядав питання розвитку «домоводства» – національного господарства – шляхом реформування аграрних відносин і управлінсько-державної сфери, розширення економічної самостійності та відповідальності безпосередніх виробників, обмеження безплідної концентрації земельної власності в руках поміщиків. В. Каразін обґрунтував економічну доцільність і суспільну справедливість чіткого визначення можливостей і повинностей підданих, тим самим порушивши питання їх співвимірності. Як послідовний прихильник ліберального курсу розвитку економіки на засадах законності, розкріпачення продуктивних сил народу та технічної модернізації, він підтримував селянське землекористування. Зважаючи на те, що земля для всіх економічних систем на будь-якому рівні функціонування господарства (мікро-, макро-, глобальна економіка) залишається беззаперечною умовою і одним із факторів виробництва, питання справедливості у землекористуванні є важливим виміром справедливості системи загалом.

Близьким до поглядів В. Каразіна за переконаннями та практичним спрямуванням державно-правничої діяльності був виходець із Закарпаття, перший ректор Петербурзького університету, автор історико-аналітичної систематизації економічних вчень, відомої як «Економічна система», визнаний фахівець у галузі державного права та управління Михайло Балудянський (1769–1847). До його проєкту аграрних перетворень, що передбачав справедливе врегулювання питань землекористування, зверталися при створенні міністерства державного майна (1837), а також при проведенні реформи казенних селян

(1838–1841). Вчений-реформатор висував вимогу вільного користування власністю, вказуючи, що закони і розпорядження уряду мають захищати власність і сприяти економічній ініціативі, а не обмежувати продуктивну діяльність, створюючи перешкоди доступу до ресурсів, насамперед – землі. Особливе значення, на думку М. Балудянського, має механізм капіталоутворення та розподілу капіталів між сферами його застосування, адже він повинен активізувати «трудова діяльність великої кількості працелюбних людей» [15, с. 139]. Критично оцінюючи політику вибіркового протегування окремих виробництв і регіонів з позицій соціальних наслідків такої політики, М. Балудянський зазначав, що «через поширення і використання великого капіталу народний добробут зменшується» [15, с. 142]. Політика заступництва щодо окремих галузей потребує активного використання фінансових важелів, які виснажують і розбалансовують народне господарство. Слушним і актуальним видається висновок, зроблений М. Балудянським на початку ХІХ ст. – весь податковий тягар за такої системи лягає на виробників, які працюють для співвітчизників, а підприємства-експортери звільнені від сплати податків, ще й отримують премії. Саме таким шляхом пішов подальший розвиток вітчизняної промислової та аграрної політики, хоча вчений застерігав від негативних наслідків урядового заступництва великого капіталу і землеволодіння [16, с. 80].

Наголошуючи на економічних і соціальних втратах від вибіркового протегування одних виробників за рахунок інших, М. Балудянський фактично відстоював принцип рівних можливостей як основу справедливості. Основна ідея його практичної діяльності – дефеодалізація всієї економічної системи: державного управління, землекористування, фінансів, права. Свобода праці та вільний доступ до ресурсів – наукове кредо М. Балудянського. Для реалізації ліберальної моделі економічного розвитку держава має ліквідувати відносини пригнічення продуктивного класу, що діють через систему кріпосницької залежності, станові привілеї, монополізм, урядовий протекціонізм.

Теоретичні та практичні засади вирішення однієї з ключових проблем економіки та державного управління – співвідношення загальної користі, суспільного блага, народного добробуту, з одного боку, та приватного інтересу, індивідуальної вигоди, грошового багатства – з іншого, були предметом наукових досліджень вченого-економіста, історика економічної думки, професора Ки-

ївського університету св. Володимира, пізніше – Московського університету, публіциста і громадського діяча Івана Вернадського (1821–1884). Як один із учасників підготовки ліберальних реформ 1860-х років, І. Вернадський на державних посадах відстоював ідею звільнення селян зі збереженням поміщицького землеволодіння, але був проти встановлення високих викупних платежів, виступав з обґрунтуванням проєкту реформування банківської системи та розвитку іпотечного довгострокового кредитування задля фінансової підтримки селянських господарств і розвитку аграрного підприємництва.

І. Вернадський вважав, що для досягнення народного добробуту необхідне органічне поєднання економічних і політичних інститутів, приватного і суспільного господарства, свободи економічної діяльності та її законодавчого регулювання [17, с. 49–53]. Задоволення людських потреб – матеріальних і духовних, господарських і соціальних – потребує створення умов для діяльності, розвитку, самореалізації, включення в громадське та економічне життя тощо. Таким чином, концепція народного добробуту І. Вернадського наближає нас до розуміння просторової справедливості як досягнення стану, за якого економічне життя певної території підпорядковане, або принаймні не суперечить інтересам місцевої громади, створюючи блага та можливості для задоволення виробничих, культурних та інших потреб.

Справедливість у землекористуванні в контексті ринкових реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Одним із результатів аграрної реформи 1861 р., якою селяни звільнялися від кріпосницької залежності й відкривався вільний ринок земель сільськогосподарського призначення, українські вчені вважали штучно створену систему малоземелля, що позбавляла селянина головної умови, об'єкта та ресурсу його продуктивної діяльності – землі. Так, відомий історик народного господарства Петро Лященко (1876–1955) наголошував, що разом із звільненням від поміщиків, селяни були «звільнені» й від значної, до того ж кращої, частини родючих земель, що раніше знаходилася в їхньому користуванні [18, с. 224]. Безпосереднім виробникам аграрної продукції тепер дісталися наділи, що за своїм розташуванням, рельєфом місцевості, зручністю обробітку були гіршої якості. До того ж ділянки часто були розкидані, або в них уклинювалися землі, що використовувалися для випасу худоби

чи будівництва інфраструктурних об'єктів, що унеможливило сільськогосподарську діяльність. Таким чином умови землекористування були щодо селян несправедливими. Інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжувалася посиленням просторової нерівності.

Спробою демократичного врегулювання питань землекористування на місцевому рівні була земська реформа 1864 р. Вона передбачала створення муніципальної публічної влади з відповідними фінансовими ресурсами та адміністративними повноваженнями. Земства як виборні органи місцевого самоврядування мали затверджувати розподіл земських повинностей, розглядати та затверджувати звіти земських управ і клопотання перед урядом. Ресурсною базою їхньої діяльності слугували місцеві фінанси – земські, повітові та сільські збори. Доволі широке коло завдань, які належали до компетенції місцевих органів самоврядування – організація шкільництва, охорона здоров'я, будівництво шляхів, ветеринарна та агрономічна служби, страхування, статистика – обумовили наукове розроблення питань їх фінансового забезпечення. Проте частка місцевих бюджетів у загальному бюджеті Російської імперії була незначною, що характеризує ступінь бюрократичного централізму – головного принципу імперської фінансової політики. За підрахунками відомого українського вченого-фінансиста, визнаного фахівця в галузі просторової економіки та місцевих фінансів Леоніда Яснопольського (1873–1957), на початок ХХ ст. місцевий бюджет в Англії становив 46% загальнодержавного, у Пруссії – 32%, у Франції – 28%, в Російській імперії частка місцевих бюджетів складала лише 15% загальнодержавного, а 85% бюджетних коштів припадало на централізований бюджет [19, с. 19, 29]. Тож фінансові ресурси та, відповідно, економічні можливості місцевих органів самоврядування були мізерними.

Структура доходної та витратної частин сільських і повітових бюджетів засвідчує, що вони формувалися за рахунок коштів селян, а витрачалися здебільшого на потреби фінансування місцевого поліційно-адміністративного апарату та церкви. Крім того, встановилася практика залучення коштів місцевих бюджетів для покриття загальнодержавних видатків. Таким чином, абсолютний розмір місцевих бюджетів, їх частка у загальнодержавному бюджеті, характер використання коштів і принципи міжбюджетних відносин вказують на підпорядковану роль і недостатність інсти-

туційного забезпечення місцевих фінансів як основи територіального розвитку. Внаслідок несформованості інститутів громадянського самоврядування в Російській імперії, як і в Австрійській, до складу яких входили українські землі, економічна доцільність не була основним критерієм розподілу повноважень і коштів. Разом з тим, на межі ХІХ–ХХ ст. у працях Костянтина Воблого, Петра Кованька, Олександра Миклашевського, Івана Янжула було обґрунтовано правомірність і доцільність використання господарського критерію – сприяння економічної політики розвитку продуктивних сил суспільства.

Український економіст світової слави Михайло Туган-Барановський (1865–1919) навів аргументи того, що на початку ХХ ст. малоземелля селян слугувало головним рушієм форсованого збільшення оренди поміщицьких земель і підвищення орендної плати [20, с. 92–93]. Фактично результатом ринкових перетворень у сільському господарстві стало відчуження селян від землі. При цьому юридичні повноваження та економічні права сільських громад залишалися неврегульованими. Це стало підґрунтям розроблення численних аграрних проєктів і теоретичної полеміки з питань примусової націоналізації приватновласницьких земель і подальшого їх перерозподілу на користь трудового селянства. Зокрема, пропонувалися проєкти соціалістичного та консервативного вирішення питання земельної власності та землекористування. В історико-економічних працях М. Бунге, М. Туган-Барановського, В. Левитського, О. Миклашевського, С. Булгакова, П. Ляценка було представлено еволюцію та ідейне протистояння основних індивідуалістичних та колективістських уявлень про власність та її роль у господарському, суспільному й духовному житті людини [докл. див.: 21, с. 76].

М. Туган-Барановський виступив з планом земельної реформи, який передбачав збереження селянської власності на землю в межах т. зв. «трудової норми». Умовою мало слугувати безпосереднє користування цією землею для ведення сільського господарства. Разом з тим, усі інші площі мали бути експропрійовані державою з певним відшкодуванням власникам. Землі з утвореного в такий спосіб національного земельного фонду належало передавати в користування селянам для обробітку. Найбільшою складністю реалізації свого проєкту М. Туган-Барановський вважав неминучу нерівність і несправедливість розподілу земельних ділянок, що об'єктивно породжується нерівномірністю приросту

населення в різних місцевостях, відмінностями в родючості земель та зручності їхнього розташування, тощо [20, с. 170–172]. Задля зменшення просторової нерівності у розподілі землі вчений пропонував запровадити прогресивне оподаткування диференціальної ренти. Цей податок мав стягуватися як з націоналізованих земель, так і з приватних ділянок, стимулюючи неефективних власників «відчужувати їх на користь нації», тим самим збільшуючи національний земельний фонд.

Вочевидь, у проєкті реформування земельної власності на засадах підтримки селян-трудівників «М. Туган-Барановський спирався на вельми поширену в народницькому середовищі думку, що селянинові байдуже, чиєю саме власністю буде земля – його особистою, общинною чи державною, – і що він потребує лише забезпечення вільного користування землею» [22, с. 193]. Ця думка залишається актуальною і сьогодні, коли проблема розмежування власності та володіння зберігає не лише теоретичну, а практичну значущість. Зокрема, сучасний досвід аграрних реформ у Китаї засвідчує, що земля, що юридично перебуває в державній власності, може успішно використовуватися повітовими сільськогосподарськими підприємствами на ринкових і, навіть, капіталістичних засадах [23].

У практичній площині вирішення питання про конкретні форми ринкової трансформації сільського господарства на українських теренах гальмувалося намаганнями землевласників зберегти свої позиції та економічну владу. Концентрація землі, в тому числі шляхом експропріації дрібних власників, низька продуктивність сільськогосподарського виробництва, малоземелля селянства та, як наслідок, його зубожіння і пролетаризація становлять основні риси аграрного розвитку, що слугували чинниками загострення соціальних проблем.

Питання доступності для селян сільськогосподарських угідь в умовах капіталізації землі були одними з центральних у публікаціях на суспільно-економічну та соціально-політичну тематику видатного письменника, публіциста, вченого-демократа Івана Франка (1856–1816). Досліджуючи проблему еміграції галицького селянства, він зауважив, що формування ринку землі та зростання цін на неї не принесли користі селянству, а навпаки, – зашкодили. Більшість селян втратили надію придбати коли-небудь власне господарство, були виштовхнуті до лав сільського пролетаріату, частина – до міста в пошуках роботи й заробітку, а час-

тина – в еміграцію. «Зростання ціни на землю, – за твердженням І. Франка, – не було нормальним органічним наслідком зростання ренти, вдосконалення виробництва або було ним у зовсім незначній мірі. Виникло воно внаслідок сторонніх чинників будівництва залізниць і шосейних доріг, яке оживлює вплинуло на Галичину, і загальноєвропейської капіталістичної конкуренції» [24, с. 361]. Особливу увагу вчений приділив т. зв. «ліцитації» – продажу з молотка земельних наділів, що переходили в результаті до рук великих землевласників та іноземних капіталістів, але аж ніяк не селян-землеробів. І. Франко доводив, що супутницею зубожіння і пролетаризації галицького селянства стає еміграція. Український вчений наголошував на ролі австрійської аграрної реформи 1848 р. в обезземеленні селянства, його пролетаризації, концентрації земельної власності в руках аграрних магнатів [24, с. 345]. Еміграційна пропаганда, на думку мислителя, була вигідна різним спекулянтам, зокрема землею, а крім того переслідувала й політичні цілі, зокрема, з боку Російської імперії. Таким чином І. Франко розкрив не лише економічний зміст капіталізації землі, а й соціальні перспективи цього процесу, коли він не супроводжується розвитком аграрного виробництва, технологічною та організаційною модернізацією, конкуренцією виробників, але спрямований на отримання швидких доходів і монополізацію аграрної сфери для закріплення ринкової влади.

Відомий дослідник історії українського господарства Степан Злупко наводить такі дані: у другій половині XIX ст. на українських землях Галичини існувало 3483 фільварки – великих землеволодінь, в яких проживало менше 6% сільського населення. При цьому жорстока іронія полягала в тому, що панські двори юридично прирівнювалися до сільських громад і користувалися відповідними правами [25, с. 13]. Відносини земельної власності зазнали системної трансформації внаслідок ринкових реформ, але не стали більш сприятливими для розвитку сільського господарства та добробуту селян. Соціальна та майнова диференціація посилилася, просторова несправедливість у доступі до сільськогосподарських угідь зростає. З аграрної реформи скористалася насамперед земельна магнатерія. Найбільш наочно це демонструє вирішення питання про відшкодування феодалних повинностей селян – індемнізація. Не менш показовим і згубним для селянства було рішення про сервітути – землі громадського користування, які були фактично відчужені на користь поміщиків.

Численні спроби селян захопити сільськогосподарські угіддя силою були безрезультатними.

Класичною працею, що містить історію появи сервітутів, розкриває їх економічний і правовий зміст, є публікація «Сільськогосподарські сервітуту у Привіслянському краї» (1876) відомого вченого-економіста, професора Київського університету св. Володимира Афіногена Антоновича (1848–1917). Критикуючи систему сервітутів, вчений пропонує шляхи виходу з кризи, в якій перебувало сільське господарство польських губерній у складі Російської імперії [26]. Треба зазначити, що після реформи 1861 р. більшість проблем, порушених автором у цій статті, були характерними для багатьох інших регіонів, в тому числі й для України, тому стаття становить не лише локальний інтерес. Право користування з дозволу землевласника угіддями, луками, лісами – сервітутами – обмежувало доступ селян до основного ресурсу їхньої господарської діяльності. Земельний наділ був настільки мізерний, що існування селянського господарства без сервітутів було неможливим, у зв'язку з чим селянин потрапляв ще в більшу залежність від землевласника. Проте з часом землі громадського користування виснажувалися і для селянина постало питання скасування сервітутів. Згідно із законом від 19 лютого 1864 р., це було можливо лише на основі добровільної двосторонньої угоди між землевласником та селянином, досягти якої було складно. А. Антонович докладно розглядає негативні наслідки неупорядкованого користування громадськими землями, якими фактично володіє і розпоряджається землевласник. Як стверджує вчений, раціональний розвиток сільськогосподарського виробництва за такої системи неможливий. Вона обмежує сівозмину, можливість утримувати більшу кількість худоби, скотарство перебуває в незадовільному стані, через що, своєю чергою, і сама трипільна система стає неефективною (не вистачає органічних добрив для достатнього вгноювання полів). Окрім того не відбувається окультурення т. зв. «незручних земель», які не приносять ніякого зиску землевласнику і дають мізерну користь селянину (низинні ліси, болота, балки, виярки і т. ін.). Сервітуту протидіють перетворенню таких безприбуткових і малокорисних земель на прибуткові, протидіючи таким чином збільшенню продуктивних сил краю. Негативного впливу завдає система сервітутів лісовому господарству. Адже землевласник і селяни конкурують між собою, намагаючись максимально скористатися лісо-

вими ресурсами та завдаючи лісу великої шкоди. Крім того близькість чи, навпаки, віддаленість селянського господарства від угідь спільного користування є чинником нерівності можливостей та, відповідно, продуктивності окремих господарств, диференціації доходів сільських мешканців.

На окрему увагу заслуговує розгляд питання про зв'язок сервітутів із функціонуванням ринку землі. На той час однією з причин надто високих цін на землю в деяких місцях була невідповідність між пропозицією та попитом. Сервітуту суттєво скорочували пропозицію землі: землевласники не могли продавати ці землі наділами, бо це порушило б сервітутні права селян. Пропозиція А. Антоновича щодо врегулювання землекористування та вирішення питання сервітутів полягала в необхідності запровадження спільного для всього краю правила, за яким винагорода селянам за їх сервітуту видається не грошми, а землею. Селянин за свій сервітут має одержати таку кількість землі, прибутковість від якої була б рівна річній цінності його сервітуту. Проте реалізація ідей ринкового врегулювання питань землекористування між власниками, громадою та окремими селянами гальмувалася через відсутність правових механізмів та безсуб'єктність місцевих громад. Тобто інституційна неузгодженість володіння та користування земельними угіддями, просторова нерівність у доступі до них були причиною низької соціальної ефективності аграрних реформ 1848–1861 рр. Наступна спроба вирішити питання підвищення ефективності аграрного виробництва шляхом зміцнення приватнокапіталістичних засад сільського господарства та зменшення обмежень у доступі селян до землі пов'язана з проведенням Столипінської аграрної реформи

Теорія місцевих фінансів про забезпечення економічних прав громади

Процес розвитку ринкових інститутів актуалізував роль місцевих громад у вирішенні економічних питань. Закономірно, що територіальні відмінності та питання співвідношення суспільних інтересів різних рівнів (держави – регіону – місцевої громади – індивіда), справедливість економічного порядку стали предметом наукових досліджень і політичної полеміки. В українській економічній думці відбулося становлення вчення про фінансову децентралізацію, яке визначило місцеві фінанси як сукупність фінансів місцевих союзів: громад та їх об'єднань, наділених повноваженнями щодо автономного управління власними доходами й видатками

в межах державного законодавства. Вагомий внесок у розробку проблематики місцевих фінансів і міжбюджетних відносин зробили М. Цитович, П. Кованько, К. Воблий, Л. Яснопольський та інші українські вчені-економісти та фінансисти.

Термін «місцеве господарство» почали вживати поряд з терміном «державне фінансове господарство», надаючи йому функції, що безпосередньо пов'язані із задоволенням господарських і соціальних потреб громади, забезпеченням фінансових можливостей реалізації місцевого самоврядування. Розгляду сільських громад як суб'єкта місцевого господарства та, відповідно, місцевих фінансів і місцевого самоврядування присвятив окрему працю [27] відомий вчений-економіст, правознавець, основоположник вчення про місцеві фінанси на теренах Російської імперії Микола Цитович (1861–1919). З позицій урахування та збалансування загальнодержавної економічної доцільності та соціальної справедливості щодо місцевих громад вчений обґрунтував принципи розподілу бюджетних повноважень. По-перше, господарські переваги місцевих союзів можуть проявлятися достатньою мірою лише тоді, коли витратами місцевих коштів опікуються органи, які дійсно представляють місцеві інтереси та на склад яких може впливати місцеве населення; по-друге, найповнішого дотримання господарського принципу при місцевому покритті витрат варто очікувати тоді, коли місцеві союзи покривають ці витрати з податків, що справляються з місцевого населення, тому що необхідність сплачувати податки стимулює заінтересованість платників у правильному розподіленні місцевих витрат; по-третє, що менше піддаються будь-які витрати формальному контролю, то більшою є необхідність віднесення їх на місцеві кошти, і навпаки, витрати, які можна контролювати із центру, можуть покриватися із загальнодержавних коштів [28, с. 78–104]. Виступаючи з обґрунтуванням фінансової децентралізації, вчений особливе значення надавав взаємодії та координації фінансів на різних рівнях, «фінансовому співробітництву» держави і місцевих органів самоуправління.

Справедливість територіального розподілу державних доходів і витрат

Вважається, що першим, хто увів поняття фіскальної справедливості, застосувавши його не тільки до окремих економічних суб'єктів, але й до адміністративно-територіальних одиниць, був

американський економіст-нобеліант Дж. Б'юкенен (*James McGill Buchanan Jr.* 1919–2013). Саме в роботах цього видатного вченого було розроблено основи сучасних підходів до вирівнювання фінансових можливостей місцевих бюджетів. Але більш як за півстоліття до публікацій Дж. Б'юкенена проблему просторової фіскальної справедливості та фінансового визиску щодо окремих адміністративно-територіальних одиниць порушив у своєму дослідженні український вчений-економіст Микола Яснопольський (1846–1920). Принцип справедливості – встановлення відповідності між оподаткуванням та майновими засобами платників – було застосовано до територіального розподілу державних доходів і витрат. «Якщо вказаний принцип, – зазначав учений, – сучасною фінансовою наукою визнається раціональною вимогою оподаткування стосовно окремих осіб, то звідси абсолютно логічно випливає можливість його застосування до цілих груп осіб, що проживають в одній місцевості й найтіснішим чином пов'язані між собою спільністю інтересів у багатьох відношеннях, у тому числі й у фінансовому, незважаючи на існування окремих відмінностей між певними прошарками населення» [29, с. 80]. М. Яснопольський розглядав щільність населення, господарські традиції, історичне минуле, рівень розвитку промисловості та наявність родючих земель, віддаленість від зовнішніх кордонів та рівень урбанізації в окремих адміністративно-територіальних одиницях як параметри оцінки просторової справедливості, що мають враховуватися в економічній політиці та фінансових заходах держави. Дослідження українського вченого поклали початок розвитку просторової економетрики як галузі наукового знання.

Разом з тим, М. Яснопольський є основоположником тривалої вітчизняної традиції дослідження нерівномірності розвитку регіонів та негативного впливу на це явище централізованих фінансів. Найбільш гостро цей аспект у розробленні проблематики співвідношення доходів і витрат у просторовому розрізі представлений у працях В. Навроцького, І. Франка, П. Стебницького. У час, коли українські землі перебували у складі різних імперій – Австрійської та Російської – ці вчені порушили проблему просторової фіскальної несправедливості та фінансового колоніалізму. Питання економічних взаємин України і Росії на ґрунті імперіалістичної інтеграції, переміщення національного доходу з України до інших регіонів Російської імперії / СРСР у різний час розробляли також Є. Гловінський, С. Остапенко, М. Волобуєв, М. Порш,

А. Мальців, В. Доброгаєв, А. Річицький, К. Кононенко, В. Голубничий, Б. Винар, І.-С. Коропецький. Ці вчені представляють українську діаспору, адже в умовах тоталітарного режиму, насадженого в Україні у радянський період її історії, подібні дослідження та публікації були неможливі.

Хоча питання просторової справедливості в українській економічній літературі радянської доби прямо не ставилися й не розглядалися, проте опосередковано вони були присутні в теорії та практиці розміщення продуктивних сил та економічного районування, плануванні соціально-економічного розвитку за галузевим і територіальним принципами, обґрунтуванні реформи управління народним господарством (1957 р.), формуванні територіально-виробничих комплексів (1970-і роки), при розгляді питань розвитку агропромислового комплексу та прийнятті Продовольчої програми СРСР (1982 р.) тощо. Водночас політичні пріоритети розбудови єдиного народногосподарського комплексу, заходи щодо вирівнювання економічного та соціального розвитку радянських республік і регіонів зрештою призвели до порушення базового імперативу просторової економічної політики – регіональні та локальні господарські підсистеми не повинні утворювати антагоністичну систему, бо це рано чи пізно призведе до її розпаду.

У сучасній економічній літературі нерівність економічних можливостей у регіональному та соціальному вимірах, інституційні бар'єри доступу до ресурсів, інформаційна та правова асиметрія [30, с. 53–57; 31, с. 36–37] трактуються як вагомні причини низхідної траєкторії економічної динаміки та інституційного розвитку. Методи просторової економетрики застосовуються при формуванні стратегії збалансованого розвитку регіонів. Разом з тим, перспективним напрямом досліджень є розроблення сучасних методик оцінювання просторової несправедливості в доступі до економічних ресурсів, зокрема, в землекористуванні в умовах ринкової трансформації аграрної сфери в Україні, а також політ-економічний аналіз розщеплення відносин власності (володіння – розпорядження – користування) та наслідки цього феномену для реалізації принципів економічної ефективності та соціальної справедливості для забезпечення сталого розвитку сільських територій і агропродовольчого виробництва.

Висновки. В українській економічній думці існує тривала традиція дослідження різних аспектів просторової справедливо-

сті, в тому числі, у галузі державних фінансів і землекористування, що має понад двохсотрічну історію. Її здобутками є базові принципи та методичні підходи до оцінки просторової справедливості як міри ефективності та стійкості економічної системи.

По-перше, просторова нерівність у забезпеченні умов для господарювання, доступі до користування земельними ресурсами, дорогами, лісами, водоймами обмежує можливості реалізації економічної свободи та досягнення суспільно значимих господарських результатів. Закони і розпорядження уряду мають захищати власність і сприяти економічній ініціативі, а не обмежувати продуктивну діяльність, створюючи перешкоди доступу до ресурсів, насамперед – землі.

По-друге, ринкова трансформація аграрних відносин має забезпечувати не тільки розширення економічної самостійності та відповідальності безпосередніх виробників, а й обмеження безплідної концентрації земельної власності в руках монополістів. Урядова політика підтримки експортерів сільськогосподарської продукції, вибіркоче протегування одних виробників за рахунок інших призводить до економічних і соціальних втрат. Основою справедливості є дотримання принципу рівних можливостей.

По-третє, просторова справедливість трактується як досягнення стану, за якого економічне життя певної території підпорядковане, або принаймні не суперечить інтересам місцевої громади, створюючи блага та можливості для задоволення виробничих, культурних та інших потреб.

По-четверте, інтеграція селянських господарств у ринкову систему функціонування економіки супроводжується посиленням просторової нерівності. Як засвідчує історичний досвід, соціальними наслідками капіталізації землі та просторової дискримінації у землекористуванні є такі негативні явища та процеси: малоземелля, підвищення орендної плати та ціни землі; пролетаризація селянства та переселення до міст у пошуку заробітку; форсоване розгортання заокеанської міграції в прагненні здобути омріяну землю; безгосподарність та нераціональність у землекористуванні (порушення сівозміни, виснаження землі та зниження її родючості внаслідок хижацької експлуатації земельними магнатами заради нарощування експорту збіжжя та сільськогосподарської сировини, знищення лісів, заболочення місцевості тощо).

По-п'яте, проблема справедливості у територіальному розподілі державних доходів і витрат отримала розроблення в части-

ні визначення впливу централізованих фінансів на нерівномірність розвитку регіонів. З точки зору започаткування методики оцінювання просторової справедливості важливим є запропонований М. Яснопольським підхід щодо відмови від середніх величин; дослідження наслідків застосування однакових принципів та заходів до різних умов і місцевостей; врахування таких диференційованих параметрів як кількість і щільність населення, обсяги і концентрація виробництва, близькість великих міст, державних кордонів, площа та розташування земельних угідь, придатних для сільськогосподарського використання, родючість ґрунтів тощо.

1. Harvey D. Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development. London: Verso, 2006. 154 p.
2. Harvey D. On Territorial Justice, Human Flourishing and Geographical Strategies of Liberation. *Spatial Justice*. 2011. URL: <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/10/JSSJ4-5-en.pdf>.
3. Dufaux F., Gervais-Lambony Ph., Quentin A. The multiple faces of spatial justice. *Spatial Justice*. 2018. № 7. URL: <http://www.jssj.org/issue/juillet-2018-editorial>.
4. Soja E.W. Seeking Spatial Justice. Minneapolis: University of Minnesota Press. 2010. 256 p. doi: <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666676.001.0001>.
5. Яременко О.Л. Суперечлива єдність економічної ефективності і соціальної справедливості як чинник функціонування та еволюції економічних систем. *Економічна теорія*. 2016. № 4. С. 19–32. doi: <https://doi.org/10.15407/et2016.04.019>.
6. Пилипенко Г., Реліна І. Соціальна справедливість у світовій економіці: одвічний конфлікт держави і ринку. *Економічний вісник*. 2017. № 4. С. 9–15.
7. Гордіца К.А. Трансформація власності в Україні: підсумки інституційних змін. *Економіка і прогнозування*. 2016. № 2. С. 21–36. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021>.
8. Gorin N. Impact of urbanization on the spreading the spirit of entrepreneurship on Ukrainian territories during the middle Ages. *Sciences of Europe*. 2018. № 24. P. 24–28.
9. Небрат В.В. Питання фінансової децентралізації у контексті теорії суспільних благ. *Український соціум*. 2016. № 1(56). С. 146–155. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.146>.
10. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2019. 532 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf>.

11. Дідківська Л.В. Синергія просвітництва та кооперації в економічному розвитку вітчизняного сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 64–77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.064>.
12. Корняка О.В. Роль муніципальних облигацій у процесі розвитку муніципалітетів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Український соціум*. 2016. № 1. С. 138–145. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.138>.
13. Десницький С. Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина XVIII века; под общ. ред. С.А. Покровского. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1959. С. 99–142.
14. Каразин В.Н. Письмо В.Н. Каразина, посланное Императору Александру в марте 1801 года. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Харьков: Харьковский университет, 1910. 538 с.
15. Балудянський М. Економічна система. Національне багатство. Зображення різноманітних господарських систем / Голубка С. «Економічна система» М.А. Балудянського. Львів: Світ, 1998. С. 136–147.
16. Небрат В.В. Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. *Економіка України*. № 3(616). 2013. С. 77–85.
17. Вернадский И.В. Об условиях благосостояния. *Экономический указатель*. 1857. № 3. С. 49–53.
18. Лященко П.И. Очерки аграрной революции в России. Санкт-Петербург, 1908. Т. 1: Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. 446 с.
19. Яснопольский Л.Н. Бюджетная централизация. *Московский еженедельник*. 1908. № 49. С. 17–31.
20. Туган-Барановский М.И. Национализация земли. Очерк движения в пользу национализации земли и практические выводы. 2-е доп. и перераб. изд. Санкт-Петербург: Изд. ред. журн. «Мир Божий», 1906. 180 с.
21. Гордіца К.А. Еволюція наукових поглядів на власність у дослідженнях вітчизняних учених кінця XIX – початку XX ст. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2013. Вип. 46. С. 75–96.
22. М.І. Туган-Барановський: вчений, громадянин, державотворець (до 150-річчя від дня народження): монографія. Київ: Вид-во «Наукова думка» НАН України, 2015. 362 с.
23. Хуан Я. Капитализм по-китайски: Государство и бизнес: пер. с англ. 2-е изд. Москва: Альпина Паблишер, 2012. 375 с.
24. Франко І. Земельна власність в Галичині. Зібрання творів у 50 т. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 44. Кн. 2. С. 308–364.

25. Злупко С. Іван Франко і економічна думка світу: монографія. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2006. 416 с.
26. Антонович А.Я. Сельскохозяйственные сервитуты в Привислянском крае. Труды Императорского вольного экономического общества. 1876. № 242. Т. 3. С. 62–68.
27. Цытович Н.М. Сельское общество как орган местного управления. Киев: Типография Импер. ун-та св. Владимира, 1911. 128 с.
28. Цытович Н. Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов. Киев, 1898. 735 с.
29. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования: в 2-х ч. Киев, 1890. Ч. 1. О географическом распределении государственных доходов в России. 236 с.
30. Пустовойт О.В. Нематеріальні ресурси економічного зростання. *Економіка України*. 2019. № 9–10. С. 44–67. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.09.044>.
31. Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу: Матеріали Круглого столу (Київ, 1 грудня 2016 р.) / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». Київ, 2016. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf>.

References

1. Harvey, D. (2006). *Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. London: Verso.
2. Harvey, D. et al. (2011). Territorial Justice, Human Flourishing and Geographical Strategies of Liberation. *Spatial Justice (JSSJ)* Retrieved from <http://www.jssj.org/wp-content/uploads/2012/10/JSSJ4-5-en.pdf>.
3. Dufaux, F., Gervais-Lambony, Ph., Quentin, A. (2018). The multiple faces of spatial justice. *Spatial Justice*. No. 7. Retrieved from <http://www.jssj.org/issue/juillet-2018-editorial>.
4. Soja, E.W. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press. doi: <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666676.001.0001>.
5. Yaremenko, O.L. (2016). Contradictory unity of economic efficiency and social justice as a factor for economic systems functioning and evolution. *Ekonom. teor. - Economic theory*, 4, 19-32. doi: <https://doi.org/10.15407/et2016.04.019> [in Ukrainian].
6. Pylypenko, H., Ryelina, I. (2017). Social justice in the world economy: the eternal conflict between state and market. *Ekonomichnyy visnyk - Economic Bulletin*, 4, 9-15 [in Ukrainian].

7. Gorditsa, K.A. (2016). Property transformation in Ukraine: results of institutional changes. *Ekonom. prognozuvannâ - Economy and forecasting*, 2, 21-36. doi: <https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021> [in Ukrainian].
8. Gorin, N. (2018). Impact of urbanization on the spreading the spirit of entrepreneurship on Ukrainian territories during the middle Ages. *Sciences of Europe*, 24, 24-28.
9. Nebrat, V.V. (2016). Fiscal decentralization in the context of the public goods theory. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1(56), 146-155. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.146> [in Ukrainian].
10. Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph (2019) / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun and others]; for order. d.e.n. V.V. Nebrat; Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/314.pdf> [in Ukrainian].
11. Didkivska, L.V. (2017). The synergy of enlightenment and cooperation in the economic development of Ukrainian agriculture in late XIX - early XX centuries. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 50, 64-77. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.064> [in Ukrainian].
12. Korniyaka, O.V. (2016). The role of municipal bonds in the development of municipalities in the second half of 19th - the beginning of the 20th century. *Ukr. socium - Ukrainian society*, 1, 138-145. doi: <https://doi.org/10.15407/socium2016.01.138> [in Ukrainian].
13. Desnitsky, S. (1959). Submission on the establishment of legislative, judiciary and punitive power in the Russian Empire. In: S.A. Pokrovsky (Ed.). *Legal works of progressive Russian thinkers. The second half of the XVIII century*. (pp. 99-142). Moscow: Gosudarstvennoe izd-vo juridicheskoy literatury [in Russian].
14. Karazin, V.N. (1910). Letter to V.N. Karazin, sent to Emperor Alexander in March 1801. In: D.I. Bagalei (Ed.). *Works, letters and papers by V.N. Karazin*. Kharkov: Har'kovskij universitet [in Russian].
15. Baludyansky, M. (1998). Economic system. National wealth. Images of various economic systems. In: S. Golubka. "Economic system" M.A. Baludyansky. (pp. 136-147). Lviv: Svit [in Ukrainian].
16. Nebrat, V.V. (2013). Historical and financial research in the Ukrainian economic thought of the XIX - early XX centuries. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 3(616), 77-85 [in Ukrainian].
17. Vernadsky, I.V. (1857). On the conditions of welfare. *Ekonomicheskyy ukazatel' - The economic index*, 3, 49-53 [in Russian].
18. Lyashchenko, P.I. (1908). *Essays on the agrarian revolution in Russia. Vol. 1: Decomposition of the natural system and conditions for the formation of the agricultural market*. St. Petersburg [in Russian].
19. Yasnopolsky, L.N. (1908). Budget centralization. *Moskovskiy yezhenedel'nik - Moscow weekly*, 49, 17-31 [in Russian].

20. Tugan-Baranovsky, M.I. (1906). Nationalization of the land. Essay on the movement in favor of nationalizing the land and practical conclusions. 2nd add. and reslave. ed. St. Petersburg: "Mir Bozhij" [in Russian].
21. Gorditsa, K.A. (2013). Evolution of scientific views on property in the research of domestic scientists of the late XIX - early XX centuries. *Istoriya narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of economics and economic thought of Ukraine*, 46, 75-96 [in Ukrainian].
22. M.I. Tugan-Baranovsky: scientist, citizen, statesman (to the 150th anniversary of his birth): monograph. (2015). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
23. Huang, Ya. (2012). Capitalism in Chinese: State and Business / transl. from Eng. 2nd ed. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
24. Franko, I. (1985). Land ownership in Galicia. In: Collection of works in 50 volumes. Vol. 44. Book. 2. (pp. 308-364). Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
25. Zlupko, S. (2006). Ivan Franko and economic thought of the world: monograph. Lviv: Vydavnychyj centr Lvivskogo nacionalnogo universytetu im. Ivana Franka [in Ukrainian].
26. Antonovich, A.Ya. (1876). Agricultural easements in the Privislyansk Territory. *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshchestva - Proceedings of the Imperial Free Economic Society*, 242 (3), 62-68 [in Russian].
27. Tsytovich, N.M. (1911). Rural society as a local government. Kiev: Tipografiya Imper. un-ta sv. Vladimira [in Russian].
28. Tsytovich, N. (1898). Local expenses of Prussia in connection with the theory of local expenses. Kiev [in Russian].
29. Yasnopolsky, N.P. (1890). On the geographical distribution of government revenues and expenses in Russia. The experience of financial and statistical research. P. 1: On the geographical distribution of state revenues in Russia. Kiev [in Russian].
30. Pustovoit, O.V. (2019). Intangible resources of economic growth. *Ekonomika Ukrayiny - Economy of Ukraine*, 9-10, 44-67. doi: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.09.044> [in Ukrainian].
31. Entrepreneurship as a driving force of social progress: Proceedings of the Round Table (Kyiv, December 1, 2016) / Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine. Kyiv. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 березня 2020 р.